

III. GRAD

Grad predstavlja osnovu mediteranske civilizacije. Grad, kako se umio izraziti u V. stoljeću, u Periklovo vrijeme, u republikanskom Rimu, u srednjovjekovnim i renesansnim republikama, takav grad predstavlja, nedvojbeno, najsavršeniju realizaciju mediteranske civilizacije. Gvelf Maurras dao je u djelu *Anthinéa* kroz svoju interpretaciju grada isključivo subjektivno tumačenje u dubokoj opreci s tumačenjem, koje od Fustel de Coulangea³⁷ pa preko Jardéa do suvremenih helenista vidi u mediteranskom gradu (polis, civitas) osnovu čiste demokracije.

Ortega y Gasset u svojoj *Pobuni masa*³⁸ daje koncizan, ali bistar presjek formiranja mediteranskog grada: — Grci i Rimljani — veli on — pojavljuju se paralelno u povijesti kroz formaciju *gradova* (polis, urbs); iako mi se čini, da helenski grad (polis), odgovara više obliku civitas. Urbs predstavlja širi oblik metropole, velegrada i totalizatorskog imperijalizma. Polis, civitas osnivaju cijelu svoju bit opstanka na krajnjem atomizmu. Grad, prema Ortega, započinje, najprije, s agoréom, s forumom ili (u Srednjem vijeku i kasnije) s tržnicom, *tout court*, s trgom (*Piazzone*). Sve ostalo što zatim nastaje, zapaža Ortega, jest samo izlika da se zaokruži agoré, forum ili tržnica. Ago-

---

³⁷ Fustel de Coulange, *La Cité Antique*, Paris, 1926.

³⁸ J. Ortega y Gasset, *La rebelión de las masas*, izd. Revista de Occidente, Madrid, 1950.

ré i tržnica formiraju javnost; one su sredstvo, preko ko-
ga javnost vodi računa o *javnoj stvari* (res publica), o
politiji (politeia). Grko-Rimljanin, kao i građanin srednjo-
vjekovnih i renesansnih republika, traži kako bi se uda-
ljio od polja, od prirode, od geobotaničkog kozmosa. On
to čini tako da ograničava prostor zidovima zgrada. Tu
se rađa trg.

Cijela borba u grčkim gradovima i u Rimu, kao i kasni-
je u Firenci, u Dubrovniku ili u Splitu, vodi se između
grada (tu Ortega veli: *civitas*) i racionalnog i vegetalnog
polja, tj. između građanina (pravnik) i seljaka, između
jus i *rus*. Ovakav grad odbija svako proširenje sebe u čet-
vrti, predgrađa u tzv. *sinikizmose* (skupno ili susjedno živ-
ljenje). Grad znači nadvisiti i prekoračiti opseg kuće; grad
stvara bitnost, koja je veća, uzvišenija i apstraktnija od
obiteljske *oikos* (kuća). On prelazi u *republiku* ili u *poli-
teiju*, koje nisu sastavljene ni od ljudi ni od žena, već od
građana (civis, politis). Nova dimenzija, koja nastaje u
opreci s animalnim i primitivnim odnosima čovjeka. Ta-
ko nastaje grad. Država je njegovo proširenje. Ortega tvr-
di točno, da je cijela mediteranska obala dokazala spon-
tanu tendenciju prema ovakvom tipu država, koji se u
osnovi oslanja na grad. Italija sve do XIX. st. nije uspjela
nadvisiti državu-grad; španjolski Levant ostao je uvijek,
još i danas, odan svom kantonalizmu i svojoj regionalnoj
tradiciji.

Ova elegantna analiza grada, kakvu je dao Ortega y Gas-
set, a koju smo mi prenijeli u glavnim potezima, služeći
se autorovom originalnom terminologijom, leži u osnovi i
u početku svakog tumačenja Mediterana i njegovih frag-
menata. Ona je zajednička svim mediteranskim dijelovi-
ma. Ona se osjeća jednako živo u Ateni V. st., u republi-
kanskom Rimu, u Firenci za Medicija, u Dubrovniku za

Gundulića (ili prije), u Splitu za Tome Arhiđakona. Kulturna i psihološka osnova Dalmacije ne može se predočiti drugačije nego kroz presjek gornje analize. Bit dalmatinskog kampanilizma i regionalizma, koji se budi još i danas, izražena je sva kroz formaciju dalmatinskog grada.

Ovaj dalmatinski grad, više od toskanskih ili provansalskih gradova, živ je svjedok psihološke i kulturne jedinstvenosti mediteranskog grada, komu on pripada i usprkos stanovitim arhitektonskim i umjetničkim individualnostima (s potpunom etničkom razlikom). Municipalna vizija života odražavala se konzekventno na dalmatinski grad, koji je nastojao povući duboku crtu ili zapravo kineski zid između svoga geopolitičkog opsega i pozadine. Dalmatinski grad formira agoré, okruženu palačama, ne zna za sinikiznose, koje nastoji neprestano kroz stoljeća održavati u daljini; ograđuje se svojim elegantnim zvonnicima (kampanilima), tim vrškom gradske i municipalne slobode i nezavisnosti. Cijela duhovna i sociološka drama dalmatinskog grada sastoji se stvarno u borbi sinikizmosa za osvojenjem agoré i, eventualno, zvonika. Od Grgura Ninskog do »puntarstva« naših narodnjaka prošloga stoljeća, rus, sinikizmos, seljak, težak, simbolički *crvena kapa* teži intenzivno, muskulozno, napeto i nasrtljivo za tim da osvoji grad, da mu poruši zidove, da ga pomiješa s pozadinom i da ga izjednači sebi. Razlike u borbi *rusa* hrvatskog težaka protiv grada velike su. Kad Slaveni dolaze na Jadran, oni ulaze u gradove. Kao i cijela zapadna Europa, sve do X. stoljeća nalaze se u potpunom moralnom političkom i duhovnom pomaku. Posebno je odsutan Rim s novolatinskim svijetom, koji nije još formiran. Slaveni ulaze u gradove, sporazumijevaju se s ostacima Romana i, uglavnom kroz cio Srednji vijek, poprimaju oblik zapadnog srednjovjekovnog načina života (Karaman, str.

57). Ali oni se ne nameću, nego samo u prvim časovima hrvatskog Kraljevstva novom srednjovjekovnom mediteranskim municipalizmu. Oni ga, zatim, prihvaćaju. Međutim Slaven pritišće grad; on ga prenosi u dramatski dualizam koji završava pobjedom »crvene kape« središnom XIX. stoljeća, kad seljački element likvidira ostatke municipalne prošlosti, koja se uspjela oduprijeti socijalnim pobunama prije i poslije Revolucije. S pojavom »crvene kape« na trgu, dalmatinski grad izgubio je svoju regionalnu osebnost, da bi se priključio toj širokoj i općoj hrvatskoj narodnoj kulturi. Težak ga je pomiješao konačno s pozadinom, izjednačio i definitivno *pohrvatio*, odnosno poseljačio, nametnuvši mu svoja pravila života, koja su dijametralno oprečna s onim, na kojima je dalmatinski grad živio od XIII. stoljeća nadalje. I danas, dok mi polazimo uzduž dalmatinske obale, kao i kroz srednjovjekovne toskanske ili španjolske i provansalske gradove, doživljujemo u sebi nostalgiju za ovim zvoncima, za ovim starim, rastvorenim gradskim vratima (koje nam kao u gradu Siena i srce pružaju), za napuštenim trgovima i ložama, na kojima se sunčaju prosjaci, osjećajući duboko, da je velika drama završena te da je pozadina apsorbirala grad, država srednjovjekovnu komunu, privredni i politički centralizam, kulturni i atomistički regionalizam s cijelom njegovom tradicijom.

Ova pojava, uglavnom, jednaka je na čitavom Mediteranu, s tom dubokom razlikom, da formacija državnih skupina u raznim mediteranskim zemljama nije uvijek vremenski paralelna, a ni politički isto tako jednostavna. Kod novolatinskog svijeta na Mediteranu proces je vrlo oprečan. On slijedi uglavnom formaciju narodnog jezika. Iako, međutim, ni tu formacija jezika i gramatike ne znači i političku formaciju, kako bi to želio Leonardo Olsch-

ki.³⁹ Francuska je najprije uspjela totalizirati regionalizam i iskonstruirati svoje jedinstvo, komu se pokorava i Provansa. Italija je mogla ostvariti politički ono, što je Dante izvršio u jeziku, tek početkom XIX. stoljeća; regionalizam u nje ostaje neprestano živ sve do fašizma, koji ga, konačno briše. Španjolska se, naprotiv, prije formira u državu, ali zato ne uspijeva ni do danas riješiti problem svojeg regionalizma. Problem kastiljanstva i katalonstva ostaje vječnim tragičnim problemom krvave španjolske nacionalne i državne drame. Dalmatinski regionalizam, koji se od Tommasea, a posebno od onih, koji su htjeli biti izabrani nosioci Tommaseove ostavštine i pretvoriti stvarno u dalmatinsko *autonomaštvo*, koje je obojeno izrazito talijanskim nacionalističko-iredentističkim tendencijama, ali ono se gubi i nestaje u velikoj pobjedi hrvatskog puka. Ovaj hrvatski puk ruši zidine između grada i sela, prelazi barijere između sinikizmosa i tržišta i stapa grad sa zaleđem. Ali s ovim svojim naporima, on ne postizava onaj učinak koji je postignut drugdje, zato što njegovo zaleđe nije uokvireno u granice njegove nacionalne države, već inozemnih državnih kombinacija. *Autonomaški* duh živi i nadalje u gradu, u krugovima jedne manjine, koja čuva još uvijek (ali najdalje do 1918) stare venecijanske balkone, govori talijanski Goldonija, Metastasija i dvorjanika, a ne talijanski Mazzinija i Pellica te velikih liberala talijanskog Risorgimenta. Autonomaška elita u prvoj fazi, u vremenu Tommaseove i Nodilove polemike, odlučno je autonomistička; ona polazi s gledišta Tommaseova, tj. da Dalmacija pravi zasebnu cjelinu, koja može biti slavonska, pa čak i srpska, ali nikako hrvatska, a koja je u biti latinska. Tommaseo precizira pojmove i definira je medi-

---

³⁹ Lj. Karaman, *Dalmacija kroz vjekove*, izd. Jadranska straža, Split, 1934.

teranskom. Tek kasnije ovaj autonomaški pojam razdvaja se i pretvara u talijanski. Autonomaški element drži u rukama vlast, kapital, živi u papirnatost iluziji izvještane kulture, poput našeg dalmatinskog intelektualca. Borben je i otporan protiv »vertikalne najezde barbara«, koja naglo raste...

Ovaj element (koji je nekad bio osnovom sjajnih municipalnih borbâ po dalmatinskim gradovima) predstavljajući vlast pod gotovo svim stranim dominacijama, stvara, tokom stoljeća, tipičan politički mentalitet koji odgovara općim namjerama svih režima. Taj mentalitet postoji gotovo svugdje na Mediteranu: u svim gradovima. Teofrast ga je determinirao u naslovu jedne knjige, od koje nam je ostao, na sreću, samo naslov, koji sve kaže: *Politički proventus kerus*. Politika, koja je upriličena prema svakom vremenu. Posebni mediteranski politički realizam, koji je u raznim etapama vladao gotovo u svim mediteranskim gradovima. Politika opredijeljena prema raspoloženju vremena. Politička načela gube svaku vrijednost pred raspoloženjem vremena iz jednog jedinog cilja, da se ostane na vlasti ili u dodiru s vlašću. Epoha Machiavellija i Guicciardinija u Firenci, kao i po cijeloj Italiji; epoha Giordana Bruna i Galileja veliki su primjeri formiranja ovog mentaliteta. To su vremena, kad slobodarski i demokratski duh starih republika opada, kad se gradske strasti sa svojim krvavim borbama »stišavaju« pod vlašću oligarhije, teokracije ili tiranina.

U nas inozemni režimi stvaraju takav Teofrastov ili Machiavellijev poseban tip »političara za sva vremena«, koji od venecijanske dominacije preko austrijske traje još i danas, klanjajući se i služeći s isto toliko odanosti i pažnje sadašnjoj vlasti, kao što su njegovi prethodnici služili i klanjali se venecijanskoj i austrijskoj eksircituri. Ovaj

Teofrastov mediteranski političar, koji se formirao u gradu, može iskonstruirati svoju politiku do one doktrine, koju mi danas zovemo temporiziranjem. Suvremeni Grk, današnji Talijan, Dalmatinac, koji živi u gradu i koji surađuje s vlašću, svi oni temporiziraju, griju se na suncu vlasti i surađuju s njom, pa ma kakva ona bila.

Politika grada je vrlo komplicirana. Unutra: ona je mogla u svojim najljepšim trenucima stvoriti Rousseauovu demokraciju. Građani su mogli osobito voditi računa o svojoj *res publica* i odlučivati i zaključivati o svojoj sudbini. Izvana: politika grada je bila i u najboljim trenucima uvijek bliža Machiavelliju nego li Rousseauu, da ne govorimo Platonu. U našem sklopu mediteranskih odnosa Dubrovnik nam je ostavio svakako najzagonetniji primjer mediteranskog temporiziranja, odnosno Teofrastove politike vremena. (Bit će, možda, vulgarno ovdje iznijeti pitanje »sedam zastava« »sette bandiere«, ali je samo tako, s toliko zastava i s toliko jezika, Dubrovnik mogao ostati neovisan i slobodan.) Politika grada stvorila je, na taj način, u svojim unutrašnjim i vanjskim odnosima, dominantnu klasu profesionalnih administratora i diplomata, koji su, slijedeći Teofrastovu politiku: u sporazumu sa svim vremenima, ostali dragocjen element svake vlasti. Ovoj klasi pridruživali su se i pogospođeni (polatinčeni) barbari i svi oni, koje je gradska politika i more naučilo voditi više računa o kompromisu i o sporazumu.

Grad iz Periklovih ili čak i Demostenovih vremena, grad srednjovjekovnih republika, »mrtvi grad« trubadura, duždeva, oligarhije, teokracije, velikog i malog vijeća, grad građanske slobode i civilne snosljivosti kroz oscilacije relativno smione demokracije, grad koji se u sumraku, okružen starim, olinjalim i porušenim zidinama sav, sa svim svojim palačama, okuplja oko svoga zvonika, išče-

zao je i nestao svugdje po Mediteranu, poput daleke i izmišljene utopije. U samoćama ovih gradova (koje su suvremeni pjesnici i feljtonisti nazvali »mrtvima«) živi još jedna duša velikog anakronizma s dalekim tragičnim udaljenostima, koje je iskustvo posljednje pomaknutosti pretvorilo u humor, u sarkazam i u ironiju.

Uz staru arhitekturu, na izlinjalim pijacama, zaključan u oronulost starih, istrošenih palaca, umire jedan stari svijet gradske »citadinerije« ili buržoazije, koji je dopro do Metastasija dvorjanina i prkosio Revoluciji. On osjeća u agoniji nemogućnost povratka i zatvara posljednje razvaljene »škure« (žaluzije) sa starih balkona, da ne vidi ni sunce, slušajući samo otkucaje starih satova, koji noću odgovaraju ponorom grada, kao strašni avetinjski glasovi vlažne i nepomične propadljivosti. *Pod teretom stoljeća* ovi su gradovi zamrli, iščezli u svojoj biti i u svojoj povijesnoj bitnosti. Oni su se danas uglavnom stopili sa zaleđem. Sinikizmos je neosporno odnio pobjedu nad trgom; njegova se uloga iskristalizirala.

Donoseći sa sobom čistu seljačku krv ili srce puka, sinikizmos je nametnuo gradu u svim odlučnim trenucima svoj biljeg krvi i duše. Oznaku Splitu ne daje još od Narodnog pokreta splitski trg, već Lučac i Varoš, ova dva njegova krupna sinikizmosa, koja udišu iz svojih zdravih pluća razboljenom gradu onaj zdravi zrak i svoj jaki temperament. Ortega y Gasset je kazao, da je sinikizmos kao urbanistički i psihološki oblik čovječjeg naseljavanja maloazijskog podrijetla. Sinikizmos se preseljava u grad, ali kako on dolazi iz zaleđa, iz krajolikâ, iz *rus-a*, on pomalo dominira gradom i apsorpira ga, ubrizgavajući mu svoju krv, svoju volju, svoj temperament i svoj značaj. Sinikizmos je produkt starih azijskih civilizacija, koje su u njemu formirale i ukrotile velike razularene barbarske horde.

Sinikizmos neprestano ruši moralnu i političku harmoniju grada, nivelirajući ga trajno s cjelinom i s pozadinom kojoj biološki pripada. Kolikogod sinikizmos, kao vječna antiteza grada, kroz stoljeća surađivao s gradom i kolikogod je grad već stoljećima ispunjen stanovništvom njegove krvi, sinikizmos osjeća, da se u memli istrošenih prelata, na trgu juridičke dijalektike izgubio njegov čovjek, koga je on neprestano morao buditi, buniti i izdržavati. Sinikizmos je u svojim granicama stvorio svoje pitoreskne trgove s crkvama, ispjevanim legendama, izgradio bunare, podigao »šandarce«, bunio se i krijepio svoje »puntarstvo«, dok je grad paktirao, sporazumijevao se, prihvaćao i popuštao... Ovaj dualizam traje neprestano.

Grad je i danas u biti sav sastavljen od elementa koji neprestano pridolazi, ili iz zaleđa ili s otoka; dakle iz elementa, koji je danas jedinstven i oponira sinikizmu. Međutim, sinikizmos kroči neprestano naprijed preko arhitekture, nasuprot linijâ, buntovno, nasrtljivo osjetljiv na svaku novu ideju, na svaki nov ideal, koji mu iz doline dolazi, iz daleke doline, koju on osjeća, predosjeća kao antigradsku svoju pradomovinu. Krivica je u gradu. Grad nije nikada htio formirati od stanovnika sinikizmosa građanina; on ga je volio uvijek označavati varošaninom. Grad se ograničava na stanovitu klasu, koja se neprestano smanjivala i koja se neminovno izivjela. Grad je, zatim, bio poplavljen otočanima. Otočanin znači more, levant; kod kuće na otoku, pobuna, revolt, bodulstvo, čakavština, a u gradu: kompromis, iskustvo, paktiranje, majstorstvo i nastavak gradske tradicije, koju sinikizmos ne trpi. Tip »gospodina«, koji je sinikizmos susreo u inteligenciji ili u trgovcu, koji su došli s otoka ili iz Zagore, bio mu je odurniji od staroga »šjora« ili »gospára«. Osjećao je tragikomediju kopije. Sâm je relativno malo producirao inteligenciju, i ta je inteligencija uglavnom išla usporedno

s njim po temperamentu, odbacujući kompromis. Ni ona, kao ni on, nisu htjeli stopiti novopridošle s gradom i da postanu jedno tijelo.

Ono što je sinikizmos stvorio, to je tip obrtnika, posljednji trag srednjovjekovnih municipalnih obrtnih artizana, »artišta«, kako ih u Splitu zovu, koji je u dodiru sa strojarstvom iščeznuo, kao zadnja uspomena na ovaj stari svijet. Sumrak opstanka i malog posjednika, koji su po svom osjećanju bili jedini najbliži mentalitetu sinikizmosa, predstavlja, bez dvojbe, najtugaljiviji završetak ove velike drame umiranja municipalnog grada. Ovaj obrtnik, koji je negdje bio avangarda društvenih napora, nije poput stare gospode pasivan u svom umiranju. Mlad i zdrav, pripadajući etnički svom zaleđu, mali obrtnik se sljubljuje ponovo s duhom i tijelom sinikizmosa, te skupa s njim obnavlja svoje »puntarstvo« i obara posljednje ostatke kampanilističkog individualizma u sveobuhvatnom elanu seljačkog kolektivizma.

Iščeznućem starih tipova, pomanjkanjem humora, umiranjem obrtničkog staleža i njegovih životopisnih kongregacija i korporacija, smrt ovih naših gradova postaje kompaktnija u svojoj melankoliji i u svojoj tuzi. Svugdje uzduž ove magične vrpce, koja vezuje mediteransku elipsu, nestaje posljednji tip mediteranskog grada: grada *kvalitativnog*, od koga nam danas preostaju vanjština, turizam i nostalgija za nekadašnjim.

*Sur les maisons des morts mon ombre passe.*⁴⁰

Paul Valéry

1936.

---

⁴⁰ Iznad kuća mrtvacu prolazi moja sjena.